

Lezing van drukker/uitgever Aad Hekker
in het Grafisch Werkcentrum Amsterdam
op 27 november 2011

over de zin en onzin van de steendruk

Het is jammer, maar waar. De lithografie heeft geen enkel nut meer als reproductiemiddel. Litho's maken om beeld te reproduceren is hetzelfde als de straat aanvegen met een tandenborstel. Onhandig, duur, traag en in vergelijking met de huidige reproductie technieken, ook nog bedroevend slecht van kwaliteit. Als je een mooie tekening hebt en je wilt er twintig van, dan adviseer ik: "Ga naar de kopierette op de hoek en voor minder dan een stuiver per kopie ben je klaar in, naar ik schat, in twintig seconden."

Zo, dit was de kortste lezing ooit in het Grafisch Werk Centrum Amsterdam. Deze kan in het *Guinness Book of Records!* We kunnen aan de wijn? Nee: Sorry. Straks pas, straks pas. Ik ben nog lang niet klaar.

over vernieuwing gesproken

De Steve Jobs van 1796 was Alois Senefelder. Alois Senefelder (1771 – 1834) zette de beeldcommunicatie op zijn kop. Het schijnt – min of meer – bij toeval geweest te zijn dat hij de vlakdruk uitvond. Tekst was geen probleem, zetsel met losse letters bestond al lang. Maar beelden? Dat was gedoe. Staal gravures, houtsneden; het kon allemaal al wel, maar grote oplagen waren praktisch niet mogelijk, laat staan in kleur. Alois Senefelder was op zoek naar een simpeler manier om partituren te reproduceren, omdat dat in de traditionele boekdruk ook niet echt makkelijk ging.

Alois Senefelder was een etnische Duitser geboren in Praag en hij woonde op het 'moment suprême' in München. Hij knoeide wat met een natuursteensoort die hij voor handen had. De Solenhofener Klakplatte uit het Altmühltal, een kalksteen, ontstaan uit bezinksel van schelpdieren in een zee die daar ooit was. Ooit? Wij hebben het over 160 miljoen jaar geleden. Hij probeerde de partituurtekens zuur bestendig af te dekken en de steen met heel sterk zuur, salpeterzuur te lijf te gaan, waardoor een hoogdrukform verkregen werd. Dat mislukte. Maar wat bleek? Door het etsen werd het nietbeeld wateraantrekkelijk en dus vette

drukinktafstotend en het beeld lustte nou juist geen water, maar wel vette inkt. De vlakdruk was een feit!

Hij heeft de vlakdruk niet alleen uitgevonden, maar het was ook een handig ondernemer die door had – net als Steve Jobs – dat hij, met voor die tijd eenvoudige, beeldcommunicatie de wereld kleiner maakte.

Globalisering 'avant la lettre'. Binnen de kortste keren waren er plaatjes van de roemloze terugkeer van een handje vol Franse soldaten na Napoleon's catastrofaal verlopen veldtocht naar Rusland. De Elfstedentocht van 1963, was - vergeleken met die veldtocht - een recreatief ommetje. Napoleon III die na een machtsstrijd zijn broer zou opvolgen (die Napoleon III was trouwens ook eerder Koning van Holland. Aan hem hebben de Amsterdammers te danken dat *hun* stadhuis Koninklijk Paleis werd); die Napoleon III gaf ene meneer Hausmann de opdracht om het Middeleeuwse Parijs uit te gummen. Nieuwsgierige Fransen uit de wijde omtrek zien we met grote ogen in rijtuigen zitten die door Parijs rijden. Dank zij de litho's van Honoré Daumier.

Wat nu de JPEG en het YouTube-filmpje, was toen de litho. Libië, Tahirplein, Syrië, noem alle brandhaarden maar op.

waarom nu nog litho's

Zijn steendrukpersen dan alleen industrieel erfgoed?

Nee, alleen is de reproductiemogelijkheid niet de drijfveer meer. Kunstenaars maken nog steeds gebruik van de lithografie omdat het hen unieke beeldende mogelijkheden biedt. Je kunt rasterloze halftonen maken op een manier niet te vervangen door iets anders. En die reproduceerbaarheid is een bijkomend (economisch) voordeel. De litho is niet meer het kopieerapparaat. De steendrukpers verdween uit de handelsdrukkerij. Na de Tweede Wereld Oorlog verschenen in de Verenigde Staten en Europa, de op beeldende kunst georiënteerde drukkerijen. Alleen al in Parijs waren er een tiental beroemde steendrukkerijen die voor Picasso, Chagall, Braque, Giacometti, Alechinsky, Léger, Chillida, Miro, Van Velde en dergelijke, drukten. En in de zestiger jaren ontstond in de Nieuwe Wereld beroemd geworden grafiek. Litho's , zoals – bijvoorbeeld - die van Barnett Newman (18 Cantos, 1964) en Jasper Jones, (Numbers, Flags, Maps) . De litho werd een volwaardige kunstuiting, maar wel een waarbij driftig economisch gebruik werd gemaakt van de reproduceerbaarheid van de drukvorm; van de bijbel die beroemd werd door de illustraties (in litho) van Chagall, werden er 6500 exemplaren gedrukt. Er werd en wordt nog steeds veel geld mee verdiend.

In Nederland werd voor de Tweede Wereldoorlog, min of meer in de traditie van de Haagse school,

bijvoorbeeld door Simon Moulijn (1866-1948) & Dirk Nijland (1881-1955) in een stille uithoek van de kunsten grafiek gemaakt. Beroemder werden de kunstenaars die in het grensgebied opereerden van de grafische vormgeving, illustratie en de autonome kunst : Albert Hahn (Stemt Rood, 1918), Theo van Hoytema (kalenders), Jan Sluyters (affiches), Jan Toorop (Delftsche Slaolie).

In Amsterdam ontstond in 1958 op initiatief van Mette Koornstra & Piet Clement de eerste steendrukkerij voor beeldend kunstenaars. In 1984 organiseerden Piet Clement samen met Ton van Dijk (Galerie PETIT) en het Singermuseum in Laren de 1^e Grafiek NU-tentoonstelling. Het werd het begin van een ongekenne bloeiperiode voor de grafiek. Alhoewel de aandacht voor grafiek van vooraanstaande curatoren en museumdirecteuren afnam, werden in de huiskamers de reproducties van de beroemde Zonnebloemen van Gogh en de bijna blote borsten van prachtige zigeunerinnen verdrongen door hedendaagse grafiek. En zeker niet alleen bij particulieren veranderde de 'postercultuur'. Ziekenhuizen, banken, overheid & semioverheid werden grootafnemers van Nederlandse hedendaagse grafiek. Van de Grafiek NU-tentoonstellingen zijn tien afleveringen geweest in twintig jaar. En die twintig jaar markeert een periode. De hausse is voorbij. Banken bleven weliswaar rijker en rijker worden (toen nog wel), maar door de automatisering en de opkomst van het

internetbankieren, sloot het grootste deel van hun filialen. De krenten uit de pap werden natuurlijk behouden, werk van Erik Andriessse, Marlene Dumas, zijn niet weggedaan. Die hangen nu - vol trots over het aankoopbeleid van hun kunstcommissies 30 jaar eerder - in directiekamers, maar de rest wordt op dit moment beetje bij beetje geveild. Bij ziekenhuizen en dergelijke, zien we eenzelfde beeld. Zoals mijn Parijse collega Cristian Bramsche berustend zei: 'We waren even een trend en nu zijn we weer terug in onze kleine niche'.

En – als altijd & overal - loert list en bedrog. Ik heb – een paar jaar terug – een af en toe onverkwikkelijke woordenwisseling gehad met Galerie Andriessse & het Zuid Afrika Magazine ZAM. Er waren, door Andriessse georganiseerd 'litho's' te koop van Marlene Dumas. Het waren geweldig goeie reproducties in de techniek piëzografie van een aquarel van Marlene Dumas: een prachtig portret van Nelson Mandela. Maar een piëzografie is eigenlijk een chique woord voor fotokopie. Welnu: werk verkopen met het label piëzografie: dat kent niemand; en werk verkopen met het label 'fotokopie', Tja, zie daar maar eens € 800 voor te vangen. Weet je wat? We noemen het 'litho'. Dat kent iedereen en dat heeft status. Prettig is dat het woord 'litho' status heeft, maar bedrog is het. En helaas gaan er van dit soort bedrog 13 in een dozijn. Kijk uit met – zogenaamde - litho's van Carel Willink, Picasso, Chagall! Er wordt op Gods akker behoorlijk gerotzood! In de chique Nieuwe

Spiegelstraat barst het – tussen de deugdelijke
schoonheid - van de bedriegerij!

wat is nu de waarde van grafiek?

Grafische kunst is inhoudelijk gelijkwaardig aan alle andere vormen van beeldende kunst; net zo als een pianotrio niet door zijn vorm inhoudelijk minder is dan het symfonieorkest. Er zijn wel economische wetten. Werken op papier, minder duurzaam en minder status, zijn goedkoper dan op 'doek' en unica's op papier zijn duurder dan grafiek, waar een oplage van bestaat. De vuistregel is: 3 x 3 x 3. Een tekening is drie maal zo duur als een blad grafiek en een schilderij van de zelfde kunstenaar is drie maal zo duur als zijn tekeningen. Rekenvoorbeeld. Een litho kost € 300, een tekening € 900, een schilderij € 2700.

is grafiek oubollig?

Het zou vreemd zijn als ik dat meteen en volmondig zou beamen. *Oubollig* is een duiding die de een over de ander uitspreekt. En – naar ik hoop – nooit het resultaat is van zelfreflectie.

Maar grafiek is niet oubollig. Ik denk dat de mensen die dat vinden lijden aan vreemde en statusgevoelige preoccupaties. Dat grafiek uit een traditie voortkomt, kan het argument niet zijn. Wij zijn in alles het resultaat van voortgaande ontwikkelingen; we beginnen niet elke dag op nul; we vinden niet elke dag opnieuw de evolutie uit. Ons hele bestaan is wel één groot proces van langzame

verandering. Technieken verbeteren, worden door snellere en goedkopere vervangen. Ik ben blij dat ik niet meer met de stoomtrein naar Parijs reis. Maar onvervangbare technieken blijven, misschien in een ander functie: zoals de lithografie. Uitgestorven als reproductietechniek, maar nog springlevend als instrument van de beeldend kunstenaar. En: we smeten de klassiek gitaar toch ook niet in de openhaard sinds de komst van de elektrische? We schilderen toch nog met olieverf, naast de acryl?

springlevend?

Springlevend? Is de litho springlevend? Nee, ik wou dat het waar was. Ik weet dat in de meeste grafische werkplaatsen, de lithopersen het meest verstoofd en ongebruikt in een hoek staan. Waarom is dat?

Er zijn twee problemen. Er zijn er maar heel weinig die het goed kunnen, zelfs bij veel werkplaatsmeesters op de academies ontbreekt noodzakelijk vakmanschap. En wat eigenlijk nog erger is: er is schokkend gebrek aan besef dat het vakmanschap ontbreekt. Veel werkplaatsmeesters zijn kunstenaars, geen technici. Vroeger waren de werkplaatsmeesters vrijwel altijd professioneel opgeleide drukkers en de rolverdeling was anders. Je mocht wel litho's *maken*, maar *drukken* deed de werkplaatsmeester. Dat is veranderd, nu drukken werkplaatsmeesters in principe *nooit* voor hun studenten. En als je dat optelt bij de – gemiddeld –

matige technische ambitie & kennis van de huidige werkplaatsmeester, dan leidt dat een vrije treurige situatie bij de meeste werkplaatsen. Ambitieuze studenten of kunstenaars krijgen argeloze mededelingen, dat er onderdelen van de pers niet goed functioneren. Is er één autorijschool, waar je – als je instapt - de mededeling krijgt: “Oh ja, ik geloof dat de banden zacht zijn. Wil je ze eerst even oppompen en kijk ook nog even naar het oliepijl, wil je?”

Maar het meest demotiverend is, dat je de subtielste tekening, door het ontbreken van goede instructie ziet verworden tot een toonloze zwarte massa. Gebeurt dat in een andere grafische techniek, houtsnede, ets, zeefdruk: dan maak je de drukvorm schoon en begin je ongebroken opnieuw, maar in de steendruk is je drukvorm naar de knoppen. Het enige wat rest is de slijpbak. In mijn werkplaats hoorde ik menigmaal: “Als jij niet steeds in de buurt was geweest, was ik allang iets anders gaan doen.”

waarom litho's?

Elke grafische techniek heeft zijn karakter en eigen mogelijkheden. Je kunt niet elk effect bereiken met etsen, net zo min als je dat met schilderen kunt. Een zeefdruk is van nature hard en plat, denk maar aan Marilyn Monroe, of - zo u wilt - Beatrix van Andy Warhol. De litho is bij uitstek de drukvorm voor de tekenaar. In plaats van op het papier, tekent of schildert

de kunstenaar op de steen. En hoewel de drukvorm hard is, is het resultaat van nature zacht. En geschilderd kan het prachtige subtiele grijstonen opleveren. Daar zal ik zo bij *'De inbreng van de drukker'* nog op terugkomen. Maar welke grafische techniek ook: de techniek dwingt je niet in één stijl; artistiek is alles mogelijk. Letterlijk: alleen de uitdrukking verschilt.

de rol van drukker en kunstenaar

Grafici maken slechts bij uitzondering gebruik van de diensten van een drukker, want dat is hun eigen *core business*. Drukkers zijn er voor tekenaars, schilders en 3D-ers, zoals de beeldhouwkunst nu wordt aangeduid.

Alhoewel zij vaak vaardig op de drukvorm zijn, hebben zij het specifieke vakmanschap en de werkplaats van hun technisch verlengstuk van dat moment nodig; de drukker. Bij die samenwerking is het vaak zo dat het proces en proefdrukken door kunstenaar en drukker samen worden gestuurd en geregisseerd. De grenzen tussen de disciplines vervagen dikwijls. Het wordt een coproductie. Die samenwerking leidt – als het goed is – tot de situatie dat het resultaat meer is dan de som van de afzonderlijke delen. Of omgekeerd: als de 'chemie' ontbreekt of zelfs tegenwerkt, is zo een coproductie niet mogelijk is. Het is mij ooit, aan het begin van mijn carrière, overkomen, dat een kunstenaar, waarvan ik niet snapte wat hem bezielde, ik geen affiniteit met het werk had, mij 's avonds opbelde met de mededeling:

‘Stuur me de rekening maar op voor vandaag. Ik stop ermee. Dit wordt niks.’ Op het moment zelf voelde ik me in verlegenheid gebracht. Achteraf heb ik van de goede man geleerd.

Gevolg is dat die samenwerkingen leiden tot unieke producten. Dezelfde kunstenaar op het zelfde moment in samenwerking met een andere drukker, leidt tot andere grafiek. De grafisch ontwerper en beeldend kunstenaar Mart Kempers (1924- 1993), maakte zowel bij de Steendrukkerij Amsterdam van Rento Brattinga litho's, als bij de Printshop van Piet Clement. Het werden allemaal goede litho's, maar het was onmiskenbaar uit welke werkplaats de litho's afkomstig waren.

Ik merk vaak dat mijn oordeel voor de kunstenaar zwaar weegt. Zozeer soms zelfs dat ik mij dan in de positie van de eindredacteur bevind. Om kunstenaars te kunnen dienen, moet je kameleon kunnen zijn, mee kunnen gaan in de beeldwereld van de kunstenaar. In het begin van mijn ontwikkeling was ik terughoudend, zo niet onzeker bij de beoordeling van proefdrukken, hield ik het veilig bij de techniek. Maar ouder worden heeft heel veel kijkervaring opgeleverd en maakt wijs. Ik laat mij nou ook heel nadrukkelijk uit over de kwaliteit van de prent in zijn geheel, waarbij ik mij niet meer afvraag of ik de prent in mijn eigen huis zou willen ophangen; het gaat niet over 'smaak', maar ik tracht te toetsen of de prent aan de vermeende bedoelingen van de kunstenaar recht doet.

de inbreng van de drukker

Elke drukker heeft zijn eigen specialiteit, zijn eigen gekte, zo je wilt. Ik ben een ongelooflijke fan van de intense kleurvlakken van Mark Rotko (1903 – 1970), maar mijn specialiteit is ZWART, met alle gradaties naar wit. Dat heten grijstonen. Volgens mij heeft de litho nog bestaansrecht omdat de halftonen die je in litho bereiken kan, uniek zijn, niet op enig ander manier te bereiken.

Kees Slegt, ik had het al over hem, was een van mijn leermeesters. En hij is van de kleur. Toen hij een jaar of zes geleden weer litho's met mij maakte, werd ik weer – in dat opzicht – weer leerling en was hij de meester. Hij liet mij weer zien hoe je kleuren moet maken en welke invloed de ene kleur heeft op de andere. Maar zoals ik al zei: ik die positie bevind ik mij niet veel meer.

altijd leerling

En tegelijkertijd, blijf je altijd leren. Ooit vond ik het een verwerpelijk zwaktebod dat als de oplage schommelingen vertoonde, dat werd rechtgepraat met: “Ja, maar het is toch handwerk?” Ik verwierp dat argument omdat ik vaak zag dat niet het handwerk de oorzaak was van de schommeling, maar ze konden het gewoon niet! Wat ik heb geleerd is dat schommelingen bestaan omdat het handwerk is. Ik weet nu al te goed waarom de lithografie als reproductietechniek is ingehaald. Oplagen drukken met halftonen gaat vaak goed, maar in een ongeconditioneerde werkplaats blijkt

ook soms dat de combinatie van steen, beeld, preparatie, inkt en papier leidt tot een worsteling om een fatsoenlijke oplage te drukken. En ondertussen krijg je van vakgenoten tips die je inzicht vergroten of je productie vergemakkelijken.

het geheim van kunstenaar en drukker

Het is mij als vaak overkomen dat ik complimenten kreeg over de kwaliteit van de oplage terwijl ik dacht: het is maar goed dat je niet de hele oplage zag. Want alleen de drukker en een kritische kunstenaar kent de schommelingen van een oplage. En het is waar: de schommelingen in een oplage kunnen naar technische maatstaven ontoelaatbaar groot zijn. Vaak zijn die prenten - op zich beschouwd – grafiek met hoge kwaliteit.

over vakmanschap & kwaliteit

Dat brengt mij tot de contradictie dat de technische kwaliteit niet veel zegt over de artistiek kwaliteit en andersom. Er bestaat veel perfect gedrukte grafiek die niet interessant is en er bevindt zich grafiek in collecties van musea waar druktechnisch veel op is aan te merken.

de toekomst van de lithografie

Waar waren we? De industriële lithografie is voltooid verleden tijd. Kunstenaars gebruiken het nog omdat het hen unieke beeldende mogelijkheden biedt.

waar gaan we heen?

Ik had het er met Gert-Jan Forrer over, een collega van mij en werkplaatsmeester op der Rijksacademie. Daar wordt de litho nog hoofdzakelijk gebruikt als halfproduct. Ondertussen zal er een kleine groep kunstenaars, drukkers, uitgevers, verzamelaars blijven, die – op dit moment tegen de stroom in – de lithografie blijven omarmen.

Waarbij nog aangetekend moet worden dat Nederland in Europa en de VS een eenling is met betrekking tot de tanende waardering voor grafiek. In grafische werkplaatsen en op academies buiten Nederland verstoffen geen persen.

wat speelt er nog meer?

Misschien is de drukvorm wel eindig. Er circuleert een voorraad lithostenen van kunstenaar op kunstenaar, van werkplaats op kunstenaar en andersom. Maar er worden nauwelijks nieuwe stenen gedolven. De steengroeven zijn (vrijwel) uitgeput en het is economisch niet meer rendabel om een nieuwe groeve in exploitatie te nemen.

een grondstoffenprobleem?

Voor de lithostenen misschien. Maar de vlakdruk kan ook op ander materialen. De jongste loot van de vlakdruk is de *'Kitchenlitho'*. Met aluminiumfolie, groene zeep en Coca-Cola kun je 'litho's maken. Met verbazing heb ik naar het YouTube-filmpje gekeken. Ik raad het iedereen aan. Het is heel erg leuk en ik denk dat je het – na aanvangsgeploeter met de nodige mislukkingen tot een aardig resultaat komt. Maar halftonen drukken? Vergeet het maar! Niks voor mij, ook al heb ik als grap, na het zien van dat YouTube-filmpje mijn hele werkplaats te koop aangeboden. Polymetaal uit Leiden kan je kunststofplaatjes leveren die ongeveer net zo werken. Maar het kan ook op zink- en op aluminiumplaten.

de plaatlithografie

De plaatlithografie is op dit moment de enige serieuze vervanger van de steendruk. Slijpen gaat anders, prepareren is anders, je bent beperkter in de beeldcorrectie, maar toch! Je kunt er prachtige halftonen mee drukken. Bovendien heeft het een groot logistiek voordeel: een plaat kun je tussen twee vingers vasthouden en met een steen lukt dat niet. Bovendien scheelt het veel opslagruimte. Niet voor niets wordt er buiten Europa veel gebruik gemaakt van de plaatlithografie.

waarom ik het niet doe?

Voor een deel luiheid, ik beken. Niet fysiek, want ik sjouw me rot, maar het proces op stenen ken ik als mijn broekzak en als ik over zou gaan op plaatlithografie dan heb ik weer een hele leerweg te gaan. Bovendien: mijn werkplaats ligt vol met stenen, genoeg voor de komende honderd jaar. Maar bovenal: ik hou niet van metaal, niet eens van irritante klapperende droogrekken.

ik ben van steen

Dank u wel